

Достонжон ТОЖИЕВ,
 Мирзо Улугбек номидаги
 Ўзбекистон Миллий университети
 магистранти

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИДА МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН ВА УБАЙДУЛЛАХОННИНГ ТАРИХИЙ ЎРНИ

XVI асрнинг дастлабки йилларида ташкил топган ва кўпроқ Шайбонийлар давлати сифатида эътироф қилинадиган Бухоро хонлиги бир қатор курашлар, сиёсий низолар, ташқи душманлар хужумларига муносиб жавоб қайтарган шайбонийзодаларнинг ҳаракати билан барпо қилинган. Бу интилишлар асосида мустақил ва марказлашган давлат ғоясининг бош ўринда бўлиши ҳамда ўз вақтида бирлашиб ҳаракат қила олган Шайбонийхон бошчилигидаги Дашти Қипчоқ қабилалари якунда бош мақсадларини тўла амалга оширганлар.

XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Мовароуннаҳр ва Хуросонда сиёсий тарқоқлик, бош-бошдоқлик, ўзаро низоларнинг кучайиши мамлакатни инқирозга учрашининг бош омили бўлган. Зеро, бу даврда ёш темурий шаҳзодалар сиёсий салоҳият жиҳатидан заиф, ҳарбий жиҳатдан кучсиз, дипломатик томондан у қадар тажрибага эга эмасдилар. Бу вақтда Мовароуннаҳр ва Хуросон аслида Амир Темурнинг авлодлари бошқаруви остида бўлса ҳам амалда икки тараф бир-бирлари билан мурса қиладиган аҳволда эмасдилар. Аини шу ҳолат уларнинг бирлашишларига тўсқинлик қилган бўлса, Шайбонийхон ва унинг тарафдорларини янада жипслашувига туртки берган. Бу эса кўп вақт Мовароуннаҳрда яшаб,

мавжуд ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий ҳолатларни ўз кўзи билан кўриб ўрганган Шайбонийхон учун қўл келган. У махсус тайёргарликка эга қўшин билан Мовароуннаҳрга кириб келган вақтда қарши тарафда унинг қўшини билан тенглашадиган темурийларнинг кучли қўшини йўқ эди. Шу жараёнлардаги омад Дашти Қипчоқликлар томонда бўлиши эса кейинчалик эгалланган ҳудудларда Бухоро хонлигининг ташкил топишидаги дебоча бўлган.

Аввало, Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрда давлат барпо қилишга қадар бўлган даврдаги ҳаётига тўхталиш лозим. Ўзбеклар хони Абулхайрхоннинг¹ набираси бўлган Шайбонийхон ёшлигидан ҳокимиятни қўлга киритишга интилди. Бунинг боиси, бобосининг вафотидан сўнг, у яратган давлатнинг узок яшамагани бўлса, яна бири Бухорода яшаган йилларида темурийларнинг аҳволи, ўзаро алоқалари, қўшини ва ҳарбий фаолиятларини батафсил ўрганганлигидир.

Болаликдан лақаб бўлган Шохбахт номи сабаб атрофидагиларда ўзининг ёшлигига қарамасдан истиқбол учун, келажак учун порлоқ умидларни туғдирган. Бу умидлар якуни барча тарқоқ кўчманчилар хоҳлагандек тугади.

¹ Абулхайрхон (1412 – 1468) – Дашти Қипчоқдаги Ўзбек улусининг асосчиси ва Шайбонийхоннинг бобоси. Ўз вақтида темурий Абулхайр Мирзога Мовароуннаҳр тахтини эгаллашида қатта ёрдам берган.

Аммо орада бир қанча синовлар, тўсиқларни енгиб ўтиш мушкулоти бор эди ва улар ҳам тўла ечилади. Шайбонийхон ўзининг кучли салоҳияти ва ҳарбий тажрибаси сабабидан ҳам яқин ўтмишда ҳар тарафга сочилган ўзбек қавмларини нафақат атрофига йиға олди, балки кейинги порлоқ ғалабалар, зафарли одимлар учун дадил етаклай олди.

Шайбонийхон ёшлигидан илмга чанқок, ислом динига оид кўплаб билимларни қунт билан эгаллашга интилган. Ҳокимиятдан айро бўлиб, яшаш шароити ҳам ўртача бўлган даврда бўлажак ҳукмдор асосий вақтини илм-фанга, ислом таълимотини чуқурроқ эгаллашга қаратган. Унинг “қозоклик”² йиллари ҳам беҳуда ўтмаган. Ўз вақтида Бухорода таълим олган Шайбонийхон тожу тахтдан йироқ дамларини шеърят билан бирга ўтказгани ҳам маълум. Бу эса унинг ўз даври ижодкор ҳукмдорларидан бири бўлганига далил. Бобур Мирзо ҳам сиёсий рақиби ижодкор шоир, бой тажриба ва ислом дини таълимотлари борасида ҳам ўзига хос билимларга эга бўлганлигини таъкидлаб, китобида баён этган.³

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Шайбонийхонга берган таърифларидан бири унинг шоирлик истеъдодига эғалигидир. Ушбу истеъдод эса Шайбонийхон Мовароуннаҳрда дарбадарликда яшаган йиллари, ҳарбий ҳаёт, сиёсий жараёнлар ҳамда тожу тахтнинг жафоларидан зерикиб илм-фанга эътибор қилган даврда шаклланган. Ўрта Осиёнинг маданий марказларида илму маърифатнинг йирик намоёндалари билан яқиндан танишув Шайбонийхонга ўзига хос ижобий таъсир кўрсатган. Айниқса, Бухорода ҳаёт кечирган йилларида у бир қатор уламолардан илм олган. Жумладан, “Қуббат ул-ислом”⁴ номи билан

машҳур бўлган шаҳарнинг энг яхши Куръон ўқувчи қориларидан бўлган Мавлоно Муҳаммад Хитойи Шайбонийхонга дарс берган⁵.

Бухорода яшаш Шайбонийхонга келажаги учун режалар тузишига имкон бергани эҳтимолдан йироқ эмас. Чунки Бухоро ҳам темурийларнинг йирик марказларидан бўлиб, мамлакатда содир бўлаётган кўплаб ҳодисаларнинг дараги келиб турарди. XV асрнинг 70–80 йилларида Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият бир текис ҳолатида кўринса-да, аслида бу сокинлик ортидан катта бир силкиниш рўй беришини англаш мумкин эди. Шу сабабдан ҳам Шайбонийхон темурийларнинг кўшини, ҳарбий аҳволи, аҳолининг қандай кайфиятда эканлиги ва бошқа муҳим жиҳатларни ўрганди. Ўзига керакли тарафдорларни излади. Ўз ўрнида улардан манфаатлари йўлида фойдаланишга эришди.

Манбада таъкидланишича, Шайбонийхон бобосининг салтанатини тиклаш йўлида кўплаб жанглари олиб борган. Бу бежизга эмас эди. Чунки кўчманчи ўзбекларнинг азалдан эркинликка ўрганган қавмлари бўйсунтиришдан доимо бош тортганлар ва бу эса ҳар сафар қабилавий итоатсизликлар сабаб янги юришлар ташкил этилишининг сабаби бўлган. Шайбонийхон XV асрнинг сўнги чорагида Дашти Қипчоқда ўзи истагандек бирлашган давлатни шакллантиришга эриша олган. Мовароуннаҳр эса унинг кейинги режасида эди ва асосий иш бажарилгач, темурийлар билан тўқнашишга тўсиқ қолмайди. Манбада келтирилганидек: “Ёш шаҳзода муҳолиф лашкари кўплиги ва ёронлар озлигини ҳаёлига ҳам келтирмади ва сира ҳам чўчимай, ҳеч бир тап тортмай, Аҳмадхон сари кураш ва урушга отланиш мақсадида жасурлик этагини ҳиммат белига маҳкам боғлаб, йўналиш юзини ўша томонга қаратди”⁶. Шайбонийхонга Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларини осон эгаллашида XV асрнинг охирига келиб унга муносиб рақибларнинг қолмаганлиги ҳам

² “Қозоклик” – XV – XVI асрларда ҳокимият учун курашда мағлубиятга учраб, ўз эл-юртидан ажраб бошқа ерларда юрган шаҳзодалар “қозок”, уларнинг шундай юриш-турмуши эса “қозоклик” деб аталган.

³ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. B. 140.

⁴ “Қуббат ул-ислом” – “Ислом динининг гўмбазини”. Ислом дини таълимотининг равнақи ва тарғиботининг кенгайтишида Бухоро шаҳри марказга айланган. Бухоро мадрасаларидан жуда кўп етук фиксшунос олимлар, қозилар, имомлар етишиб чиққан. Шу боисдан Бухоро IX асрдан бошлаб шу ном билан шуҳрат топади.

⁵ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) // маъс. мух. М.М.Хайруллаев. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1999. Б. 262.

⁶ Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-биллод (Мамлакатларнинг эгалланиши). Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. Б. 31.

катта ўрин тутати. 1494 йилда Фарғона ҳокими Умаршайх Мирзо, бироз ўтиб Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад, 1495 йилда Султон Маҳмуд Мирзонинг вафот этишлари ва уларнинг ўрнини эгаллаган ёш ҳукмдорларда ҳарбий-сиёсий тажрибанинг етишмаганлиги, ҳали мустаҳкам ҳокимият туза олмаганлиги ҳамда бир-бири билан ўзаро дипломатик муносабатларни мустаҳкамлаб олмани ҳам бош сабаблардан бўлди⁷. Шайбонийхон Амир Темурнинг салтанати ерларига қўшин тортиб келган вақтда унга қарши ҳеч ким муносиб курашолмади. Тарқоқликка учраган ҳудудларни эса Дашти Қипчоқ қўшинлари яхшигина бир ҳамла билан ўзларига бўйсундирганлар.

Шайбонийхон ўз ворисларига катта ҳудудларни ишғол этиб, мерос қолдирган. Мовароуннаҳр ва Хуросонни қўл остида жамлагач яна янги ҳудудларни эгаллаш иштиёқи уни Эрон сафавийлари билан тўқнашишга ундаган. Бироқ, Шоҳ Исмоил билан Марв яқинида бўлган сўнгги жанг Шайбонийхоннинг мағлубияти ва шу қаторда ҳалокати билан тугаган. Манбалардаги фикрлардан хулоса қилсак, умрининг охирида Шайбонийхон анчайин такаббурлик билан сафавийларни менсимеган, ўз кучига ортиқ даражада ишониб, ёрдамчи кучлар билан бирлашишга интилмаган. Бошқа шайбонийзодалар эса бу мағлубиятдан ўзларига хулоса ясаб, Эрон сафавийлари билан қайта тўқнашмаслик чорасини кўрганлар. Шу воқеалардан кейин, Хуросон Шайбонийлар давлати таркибидан тўла чиқиб кетиши оқибатида Мовароуннаҳр ва Хуросонни боғлаб турган қадимий анъаналар йўли ҳам айрилиб қолган.

Шайбонийлар сулоласининг кучли бошқарувчиларидан бири сифатида эътироф қилинган вакили Убайдуллахон *Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг* фарзанди бўлган. Убайдуллахон ҳарбий маҳорат, шуҳратпарастлик ва жасорат бобида сулоласининг бошқа вакилларида устун эди. Тўлиқ исми *Абулғозий Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон ибн Шоҳ Будоғ Султон*

ибн Абулхайрхон. Отасининг илтимосига қўра, унга *Хожя Убайдуллоҳ Аҳрор* ўз исмини берган. Унга давлат арбоби ва саркарда амир *Абдулла Яманий*⁸ ҳарбий санъатдан сабоқ берган ва ўзига мурид қилиб олган.⁹

Хоразм ва Бухоро ҳокими бўлган отаси Маҳмуд Султон 1504 йили Қундузда вафот этгач, унга *Ўрусбек Дўрмон*¹⁰ оталиқ қилиб тайинланган. Убайдуллахон амакиси Шайбонийхоннинг 1505 йилда Хоразмга, 1506 йилда Балхга, 1507 йилда эса Ҳирот ва Машҳадга қилган ҳарбий юришларида қатнашган. Бу юришларда ҳар томонлама тажриба ва маҳорат тўплаган Убайдуллахон амакисининг ўлиmidан кейинги воқеаларда биринчи ўринга чиқади.

Марвда Шайбонийхоннинг ҳалок бўлиши ортидан у тузган давлатга қарши катта хавф юзага келди. Қолган шайбонийзодалар учун мавжуд вазиятни ўз фойдаларига ҳал этишдаги ягона йўл яна бир маротаба қатъий бирлашиш ва жиддий рақибга нисбатан муносиб қаршилиқ кўрсатиш эди. Сафавийларнинг Мовароуннаҳрга ҳам бостириб кириши аниқ бўлгач Убайдуллахон ва Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур Султон¹¹ шоҳ Исмоил I¹² билан сулҳ тузишга интилганлар. Чунки бу вақтда Мовароуннаҳрда етарли ва жанговар руҳияти баланд қўшин қолмаган, бори ҳам тўла шакллантирилмаган эди. Аммо 1511 йилда дастлабки тўқнашувлардаги мағлубият сабаб Убайдуллахон ва Кўчкунчихон, Самарқанд ҳокими Суюнчхўжагон, шунингдек, Муҳаммад Темур Султон ва *Жонибек Султон* ўз яқинлари билан Туркистон шаҳрига чекинадилар.

⁸ Бухорода *Мир Араб* номи билан машҳур бўлган шахс.

⁹ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/ubaydullaxon/>

¹⁰ 1512 йилда Кўли Маликда бўлган жангда ўлдирилган.

¹¹ Шайбонийхоннинг Темур Султондан бошқа Хуррам султон ва Суюнжи Муҳаммад Султон исмли икки ўғли бўлган.

¹² Исмоил I Сафавий (1487-1524) – 1502 йилдан Эрон шоҳи, Сафавийлар давлати асосчиси, саркарда, шоир. Қизилбошлилар ёрдамида Озарбайжонни (1500-1501), Табризни (1502) эгаллаб, ўзини шоҳ деб эълон қилган. Тез орада Эрон, Арманистон, Ироқ ва Мовароуннаҳрнинг бир қисmini босиб олган (1503—1510). Исмоил I даврида Сафавийлар давлати анча кенгайган. 1512 йил Исмоил I қўшинлари Бобурга Самарқанд тахтини эгаллашга ёрдам беради.

⁷ Замонов А.Т. Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номаълум саҳифалари. Тошкент: Вауoz, 2019. Б. 77.

Маълум вақт куч тўплаган Убайдуллахон бошчилигидаги Дашти Қипчоқликлар 1512 йил *Кўли Маликда содир бўлган жангда* ғалабага эришиб, тезлик билан Бухоро ва Самарқандни ҳам эгаллайдилар. 1512 йил баҳорида Убайдуллахоннинг шижоати натижасида Мовароуннаҳр яна шайбонийлар қўлига ўтди. Убайдуллахон Самарқанд тахтини амакиси Кўчкнчи Султонга топшириб, ўзи ота мерос Бухоро тахтига эгалик қилади. Ота-мерос, дейилишига сабаб Шайбонийхон ҳаётлик вақтида: “Бухоро идораси жиловини ўз иниси Маҳмуд Султоннинг иноят кафти ва адолат қабзасига”¹³, берган эди. Бироқ Исмоил I юборган *Нажми Соний*¹⁴ бошчилигидаги олтмиш минг кишилик сафавийлар қўшинига суянган Бобур Мирзо 1512 йил кузида Ғузор ва Қаршини ўзига бўйсундиради. Нажми Соний қўшини Ғиждувонни қамал қилишга киришди. Убайдуллахон ва Жонибек Султон Карманага; Кўчкунчихон ва Темур Султон Миёнқолга чекиниб, ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўришади. 1512 йил кузида *Ғиждувонда содир бўлган жангда* Убайдуллахон бошчилигидаги қўшин ғалабага эришган¹⁵.

1513 йил январига келиб Убайдуллахон бошчилигидаги қўшин ўз устунлигини намоён қилиб, Хуросонга ҳарбий юришлар уюштиради. Сафавийларга кучли зарбалар берилиши амалда Шайбонийлар давлатининг куч-қудрати қайта тикланганидан далолат бериб, Эрон қўшинларини Мовароуннаҳрда бошқа устунликка эга бўлолмаслигини кўрсатиб қўяди. 1513 йил март ойида Убайдуллахон Марвни эгаллайди. Бу орада Убайдуллахон Хоразмни ҳам эгаллаб, ўғли Абдулазизхонни у ерга ҳоким қилиб тайинлайди. Узоқ давом этган ҳарбий тўқнашувлардан сўнг, 1529 йилга келиб, Машҳад, Ҳирот ва бошқа бир қатор шаҳарлар эгалланган. Маълумотларга кўра, Убайдуллахон турли вақтларда ва кенг

қўламда Эрон ва Хуросонга олти маротаба хужум қилган¹⁶. Бу юришларининг самараси талончиликка интилган қўшиннинг фойдасига хизмат қилган бўлса-да аслида бу ҳудудлардаги оддий аҳолининг турмушини бир қадар издан чиқарган.

Убайдуллахон амакиси Шайбонийхоннинг қасосини олиш учун Эрон сафавийларига қарши хужумларни умрининг охириги йилларига қадар амалга ошириб келган. Унинг асосий ютуғи Мовароуннаҳрни сафавийлар босқини ва ҳарбий-сиёсий тазйиқидан тўла халос этганидир. Айнан унинг даврида Бухоро маданий марказ сифатида тараққий топган ҳамда нуфузи ҳам ортиб борган. 1533 йилда амакиваччаси Абусаиднинг вафотидан сўнг, сулоланинг ёши улуг инсони сифатида тахтни эгаллайди. Шу билан бир вақтда пойтахт ҳам Самарқанддан Бухорога кўчирилади. Эндиликда давлат Бухоро хонлиги номини олиб, кейинги давр тарихчилари шу ном билан ўз тарихларига муҳрлаганлар.

Убайдуллахон сиёсий кураш майдонига кириб келган вақтда давлат марказидаги аҳвол оғир бўлиб, ҳарбий қўшин ҳам анча заифлашган эди. Ўзининг муносиб ворис бўла олишини душманлар билан тўқнашувларда намоён қилган Убайдуллахон якунда Шайбонийлар давлатини ҳалокатдан асрашга ҳам эришди. Исмоил Сафавий бошчилигидаги Эрон қўшинларини тўхтатиб қолиш билан бир қаторда Мовароуннаҳрга шиаликнинг таъсири ортиб кетишига ҳам чек қўйган.

Шайбонийхон ва Убайдуллахон мамлакатдаги ички зиддиятларни барқарорлаштириб, сиёсий тарқоқликка барҳам бера олганлар. Бухоро хонлигини юксалтиришда, иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан барқарорлаштиришда муҳим ўринга эгадирлар. Зеро, ҳукмдорнинг мамлакат равнақини таъминлай олиши уни халқнинг орзусидаги инсонга айлантиради.

¹³ Хофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома (“Шарафномаи шоҳий”). I китоб. Тошкент: ФАН, 1966. Б. 103.

¹⁴ Нажм ус-Соний – араб тилидан таржима қилинганда Иккинчи юлдуз деган маънони беради. Бу шахснинг ҳақиқий исми Мир Ёрмуҳаммад бўлган.

¹⁵ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/ubaydullaxon/>

¹⁶ Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Иккинчи жилд. Тошкент: Info Capital Group, 2019. Б. 77.